

Г.І.Калінічева

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ У РЕЙХСКОМІСАРИАТІ
«УКРАЇНА»**

На підставі численної літератури та архівних документів були розглянуті політичні заходи влади нацистської Німеччини стосовно етнічних німців, що проживали на окупованій її військами території України. Доведено, що незважаючи на те, що етнічні німці України мали доволі високий політико-правовий і соціально-економічний статус у порівнянні з населенням інших національностей, українські фольксдойче у своїй переважній більшості так і не стали «п'ятою колоною» націонал-соціалізму.

Реальне сходження України як самостійної і незалежної держави значно активізувало вітчизняні наукові дослідження, присвячені різним проблемам історичної спадщини в контексті системно-цивілізаційних змін. Перед науковцями України постало ціле коло невідкладних завдань щодо дослідження проблем історичного минулого народів, що проживали на українських теренах, вивчення тих явищ і складових чинників, що детермінують формування власного місця в нинішній Європі і світі.

У процесі становлення України як суверенної і правової держави, орієнтованої на європейські демократичні стандарти, особливого значення набуває з'ясування історичної правди, зокрема і про долю німецького населення, яке тривалий час проживало на її території, а протягом 1941-1945 рр. опинилось у центрі військового протистояння між гітлерівською Німеччиною і Радянським Союзом.

З огляду на соціально-економічні і політичні наслідки Другої світової війни на розвиток більшості країн світу, а також сучасне бачення й оцінку тогочасних подій для країн Східної Європи, вельми актуальним і значущим постає питання щодо необхідності об'єктивної і неупередженої оцінки політичних заходів Радянського Союзу і нацистської Німеччини у 30-40-х рр. минулого століття стосовно етнічних німців, що проживали на території України.

Так, якщо гітлерівська Німеччина, орієнтуючись на німецьку діаспору в Україні, розглядала її як своїх природних союзників у боротьбі

за утвердження «нового порядку» на Сході та етнічну основу для майбутньої колонізації завойованих територій, то сталінський режим у Радянському Союзі, вбачаючи у цій групі населення потенційних прибічників та ворожих агентів, розгорнув цілеспрямовану акцію репресій і депортацій проти неї.

Зазначимо, що через низку воєнно-політичних поразок у 1941–1942 рр. радянська влада залишила Україну. Одним з важливих напрямів політики гітлерівського уряду розглядалась необхідність перетворення етнічних німців, що волею долі залишилися жити на українській території після масштабних заходів сталінської репресивної машини 1930–1941 рр., на привілейований прошарок нової соціально-політичної структури, який би спирався на ідеологію німецького націонал-соціалізму. Більш того, окупаційні плани нацистської Німеччини стосовно України і українських німців були вельми далекосяжні і передбачали не тільки реалізацію політико-правових, соціально-економічних і культурно-освітніх заходів, але й певні зміни в його чисельності та географії розселення. Зокрема, планувалось переселення на українські землі «фольксдойче» з інших окупованих гітлерівцями європейських країн та власне «імперських німців» з Німеччини.

Окупаційна програма гітлерівської Німеччини щодо етнічних німців, які мешкали на території України, не обмежувалась вищеназваними заходами, але її розгортання унеможливили воєнні поразки армій Третього Рейху у 1943–1944 рр. Відступаючи на захід, німецька армія евакуювала певну частину німецького населення, але для тієї частини, яка залишилась на історичних землях, настали часи суворого покарання і соціальної катастрофи. Факт співробітництва німецької діаспори з нацистським режимом спричинив масштабні репресії серед німецького населення, при чому не лише на території Радянського Союзу, а й в майже усіх європейських країнах, де гітлерівська влада прагнула створити з етнічних німців особливий привілейований прошарок.

Завданням даної статті автор вбачає висвітлення заходів німецького окупаційного режиму на території Рейхскомісаріату «Україна», які характеризують цілеспрямовану діяльність гітлерівської влади щодо створення належних умов життя етнічним німцям з метою залучення їх до співпраці.

Зазначимо, що в історичній науці висвітленню історії окупаційного режиму на території СРСР присвячено чимало робіт, проте конкретні заходи германізації на українських теренах досліджували лише окремі науковці. Так само і проблеми етнічних німців певний час роз-

глядалися досить побіжно й заідеологізовано. З огляду на проблематику, що аналізується у цій статті, вартують уваги як роботи російських і українських вчених, так і закордонних¹.

Висвітлюючи окреслену проблематику, нагадаємо, що Рейхскомісаріат «Україна» – це адміністративно-територіальне утворення німецької влади на більшій частині окупованої гітлерівцями України, яке проіснувало з серпня 1941 до середини 1944 р. Якщо в серпні 1941 р. територія Рейхскомісаріату охоплювала 71 тис. кв. км, то станом на 1 січня 1943 р. вона досягла максимальних показників за всю історію свого існування – 339275 кв. км².

Більшість дослідників схиляються до думки, що німецька діаспора в цьому утворенні становила незначний відсоток (близько 1-1,2%) від загальної чисельності населення і мала певну специфіку розселення³. Так, німецькі колонії здебільшого зосереджувалися в центрі та на заході Житомирської області, Волині, в Запорізькій та Дніпропетровській областях, на Одещині, Миколаївщині та Херсонщині, тобто там, де вони знаходилися ще з часів перших хвиль німецької колонізації XVIII-XIX ст.⁴

Проведенню заходів окупаційної влади передувало ретельне обстеження більшості цих колоній німецькими демографами, зокрема і уповноваженими зондеркоманди К.Штумппа. Результати їхніх досліджень, частина яких зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України⁵, та порівняння їх з офіційними даними довоєнних переписів населення УРСР, дають достатньо чітку інформацію щодо кількості корінного німецького населення Рейхскомісаріату «Україна». Київський дослідник І.Іваньков вважає, що станом на травень 1942 р. загальна кількість «фольксдойче» становила близько 181500 тисяч осіб⁶. Окрім того, за різними джерелами, на територію Рейхскомісаріату «Україна» були переселені ще до 20 тисяч німців з інших окупованих Рейхом земель.

Незважаючи на свою малочисельність, концентрація німецького населення у компактних, наближених один до одного населених пунктах економічно розвинених регіонів істотно сприяла проведенню ефективної соціально-економічної політики стосовно нього. Результати досліджень німецьких демографів свідчать про певну динаміку кількісних і якісних показників чисельності етнічних німців на території Рейхскомісаріату «Україна». Так, якщо за радянських часів чисельність корінного німецького населення поступово скорочувалася внаслідок репресій, депортацій, голоду, то в окупаційні часи правове й соціально-економічне становище німецьких переселенців суттєво

поліпшилося саме внаслідок цілеспрямованої політики нацистського режиму, орієнтованої на усіяку підтримку українських «фольксдойче».

Одним із перших вагомих заходів гітлерівської Німеччини щодо надання «фольксдойче» особливого статусу на окупованих територіях був наказ оперативного тилу групи «Південь» у липні 1941 р.: «...військові установи зобов'язані надавати підтримку у вирішенні справ, які стосуються «фольксдойче»⁷. З часом, за підтримки і активного сприяння окупаційного уряду, українські німці, що проживали на території Рейхскомісаріату «Україна», перетворювались на відносно привілейовану категорію населення. Так, на них не розповсюджувались циркуляри і закони гебітскомісарів, видані для місцевих жителів, проте, відповідно до роз'яснюючих циркулярів вищого керівництва Рейхскомісаріату, українські «фольксдойче» могли користуватися тими самими правами, що й імперські німці.

Правовий статус німецького населення в окупаційний період був детермінований здійсненою нацистською владою диференціацією, яка ґрунтувалася на етнічній ознаці «фольксдойче» й регламентувалася низкою нормативно-правових документів, зокрема так званими «Списками осіб німецької національності» («фольксписки»).

Для роботи над реалізацією далекосяжних планів гітлерівського керівництва стосовно етнічних німців на окупованих східних територіях була залучена ціла армія німецьких науковців та урядовців, зокрема – зондеркоманда «Р» та «Бюро доктора К.Штумппа». Завдання зондеркоманді «Р» було поставлене особисто Г.Гімmlером – реєстрація «фольксдойче» СРСР. За словами самого К.Штумппа, завданням його групи було дослідження німецьких колоній у західній частині Радянського Союзу⁸.

Центрами складання «Списків осіб німецької національності» мали стати «Служби по виявленню родоводів». В інструкції про створення цих органів містився перелік їх обов'язків: видача документів та свідоцтв про арійське походження; складання родоводів та виявлення предків «фольксдойче»; дослідження «біологічних даних, що стосуються німецької національності»; збирання і використання церковних матрикулів, записів про народження, вінчання і смерть, свідоцтв про хрещення, дослідження архівів парафій і громад, торговельних і орендних договорів судових актів, навіть надмогильних надписів; видача «фольксдойче» (на основі проаналізованих джерел) документів, що звільняють їх від сплати податків. З виключно німецькою педантичністю ці служби досліджували всі існуючі джерела, на-

віть не обійшли увагою матеріали радянських архівів, що потрапили до їх рук.

Відповідно до «фолькспісків» статус «фольксдойче» отримали три категорії осіб: особи, що мали право на імперське громадянство, особи, які вважалися натуралізованими німцями та особи, що отримували тимчасове громадянство⁹. Велика кількість «фольксдойче» через повне незнання рідної мови або недостатнє володіння нею була занесена до третьої (расово нижчої) категорії «Списків осіб німецької національності». Розмежування «фольксдойче» за певними групами, на думку А.Айсфельда, ставало причиною різноманітних виробничих та побутових конфліктів серед етнічних німців, виключаючи суперництво між різноманітними інстанціями¹⁰.

Отримання статусу «фольксдойче» зобов'язувало всіх українських німців суворо дотримуватися законів нацистської Німеччини. Але, набуття німецького громадянства і можливість стати повноправними громадянами Рейху для першої і другої категорії осіб відкладалось на післявоєнний час.

У порівнянні з іншими жителями Рейхскомісаріату, «фольксдойче» мали величезні права, але в порівнянні з тим, що надало б їм імперське громадянство Третього Рейху, це було мізерною подачкою. Так, при вступі на роботу особи, що мали статус етнічного німця, отримували заробітну платню вищу, аніж українці чи росіяни, але значно нижчу, аніж громадяни Німеччини («рейхсдойче»). Тому цілком зрозумілим було їх прагнення отримати німецьке громадянство в додаток до вже наданих статусних пільг.

Імперське громадянство Німеччини того часу регулювалося декількома нормативно-правовими актами: постановою «Про імперське громадянство» від 5 лютого 1934 р., законом «Про зміни державного та імперського громадянства» від 15 травня 1935 р., законом «Про захист чистоти раси». Особа, що претендувала на здобуття німецького громадянства, мала довести показники расової чистоти, насамперед чистоти родоуду. «Фольксдойче» не завжди відповідали вимогам нацистських законів, але логіка колонізаційної політики вимагала певної лібералізації законодавства щодо етнічних німців на окупованих територіях, тому з 1942 р. розпочинається поступове, зважене наділення окремих категорій німецького населення громадянством Рейху.

Зміна обстановки на радянсько-німецькому фронті в 1943 р. та гостра потреба поповнення лав нацистської армії людськими ресурсами з окупованих країн Європи зумовила видання А.Гітлером 19 травня

1943 р. наказу, відповідно до якого іноземці, що на момент опублікування цього документа перебували у Вермахті, військах СС чи німецькій поліції, автоматично отримували німецьке громадянство. Ті ж іноземці, що прагнули стати громадянами Рейху, мали стати ними у день вступу на службу у вказані установи та структури. Постанова «Про поширення німецького громадянства на осіб, внесених в «Списки осіб німецької національності» на Україні», що вийшла того ж дня, формально урівнювала в правах імперських мешканців та німців, які жили в Україні. Фактично надання німецького громадянства українським «фольксдойче» відбувалось за польським зразком. Наступні постанови, директиви і розпорядження німецького керівництва з цього питання конкретизували порядок і процедуру отримання «аусвайсів», але більшість з них так і не була реалізована через відступ німецьких військ з України¹¹.

Відповідно до планових заходів залучення німецького населення до співробітництва, з окупаційним режимом та створення етнічним німцям не тільки безпечних, але й відверто сприятливих політико-правових і соціально-економічних умов, німецька армія брала під охорону місцевих «фольксдойче». Відомство А.Розенберга ще в червні 1941 р. видало розпорядження «Про запровадження карних заходів щодо населення окупованих областей СРСР», відповідно до якого будь-яке зазіхання на життя або майно імперського німця чи особи німецької національності каралося смертю або каторжними роботами¹². Об'яви, на зразок «Громадяни німецької національності, які мешкають у районах, зайнятих військами, перебувають під охороною німецької армії», «Тих, хто наслідиться посягнути на життя або власність громадянина німецької національності чекає смертна кара» були розповсюджені на всій території окупованої України.

З метою здійснення стратегічних цілей імперського Рейху у системі нацистського «нового порядку на Сході» Міністерство східних окупованих територій розробило у квітні 1942 р. спеціальні «Директиви стосовно поведінки з етнічними німцями» («Richtlinien über das Verhalten gegenüber den Volksdeutschen»). Вони призначались в першу чергу для місцевої окупаційної цивільної та військової адміністрації¹³. Так, інструкцією заборонялось переселення під час війни етнічних німців із компактних місць проживання до Німеччини. Водночас заохочувалось переселення німців із різних населених пунктів у компактні поселення, що пояснювалось необхідністю захисту «фольксдойче» від партизанських нападів. Суворі заходи чекали на осіб, причетних репресій проти німецького населення за радянських часів:

партійні, радянські, адміністративні та господарські керманічі підлягали «вилученню»¹⁴.

Варто зазначити, що особливі права і привілеї надавалися етнічним німцям не стільки за співробітництво з режимом та службу окупантам, скільки власне за саме німецьке походження. В умовах жорсткого окупаційного режиму створювалась ситуація, коли для елементарного покращення свого становища людині достатньо було довести свою приналежність до етнічних німців. На цьому ґрунті виникало безліч спекуляцій і прагнень видати себе за «фольксдойче» абсолютно сторонніх осіб. Відповідно, це призводило до плутанини й певних проблем у місцевих окупаційних органах влади.

Водночас на українських німців розповсюджувалась дія постанови «Про відповідальність «фольксдойче» за спалювання чистоти раси». В ній говорилося, що «...особи без громадянства – німці за походженням, які мешкають в окупованих східних областях, підпадають під дію закону про захист чистоти раси. Міра покарання для осіб німецького походження, що перебувають на службі в німецьких установах чи місцевих допоміжних органах, визначається відповідно до тяжкості проступку»¹⁵. Відповідно до цієї постанови, реєстрація шлюбів, народження, смерті серед німців здійснювалась виключно канцеляріями гебітскомісарів. Так, Покровський гебітскомісар у Дніпропетровському генералбецірку видав 26 вересня 1942 р. наступне розпорядження: «Оформлення шлюбу місцевих німців з іншими націями, які на 22 червня 1941 р. мали лише радянське підданство і за цей час не прийняли жодного іншого підданства, заборонено»¹⁶.

Але дедалі частіше на місцевому рівні траплялися непоодинокі випадки відхилень від суворих норм націонал-соціалістичної етики. Щоправда, лише інколи вони підкріплялися законодавчо. Так, 10 липня 1943 р. чергова адміністративна постанова у Рейхскомісаріаті «Україна» лібералізувала «шлюбне законодавство» для «фольксдойче», дозволивши укладання шлюбів між етнічними німцями і особами деяких інших національностей¹⁷.

Черговим кроком окупаційної влади було прийняття етнічних німців з Рейхскомісаріату «Україна» до так званої «німецької співдружності», що фактично означало визнання їх німцями за походженням. Видане 9 лютого 1942 р. Г.Гімлером Положення № 12/С «Про поводження із зареєстрованими у Списку осіб німецької національності» стало основою для прийняття різноманітних нормативно-правових документів про класифікацію «фольксдойче». Так, на окупованих східних землях етнічні німці розподілялись на певні групи в залежності

від їхнього соціально-економічного стану до 1941 р., відсотку німецької народності в місцевості та регіоні, й зрештою – від ставлення влади до кожної із цих категорій. Відповідно до більшості цих документів, етнічні німці наділялися певними правами і обов'язками, при цьому підпадали під певну літерну систему, яка й диференціювала членів цих груп¹⁸.

Місце «фольксдойче» в окупаційному апараті також регламентувалось декількома документами. Одними з перших були листи рейхсфюрера Г.Гіммлера генерал-лейтенантам військ СС Лоренцу та Гейдріху, у яких він давав вказівку «вжити термінові заходи з метою обліку осіб німецької національності в окупованій частині Радянського Союзу для наступного висунення надійних із них на керівну роботу до місцевих органів німецького державного апарату»¹⁹. Всі важливі адміністративні посади обіймали «рейхсдойче», а «фольксдойче» мали розраховувати лише на ті, які їм були надані владою «старших братів». Так, до переліку посад для українських «фольксдойче» були включені: перекладачі в різних офіційних установах, сільськогосподарських об'єднаннях, робітничих колективах і таборах, викладачі, середній та молодший медперсонал, старости, бургомістри, шефи «української поліції», допоміжний персонал в органах німецького управління²⁰.

Зазначимо, що ідеологічна, культурна, мовна, а подекуди й етнічна відмінність між представниками корінного німецького населення України та «рейхсдойче», яку не можна було подолати протягом відносно нетривалого окупаційного періоду, не надавала «фольксдойче» того ж статусу у системі «нового порядку», що 1 «імперським громадянам». Протягом 1941-1944 рр. етнічні німці мусили задовольнятися роллю адміністраторів нижчих ланок окупаційного апарату в Рейхскомісаріаті «Україна», а їхній статус визначався передусім чистотою національного походження. Вони мали правовий захист.

Уважне знайомство з документальними джерелами та науковими дослідженнями, які стосуються питань, пов'язаних з проведенням соціальної та економічної політики німецької адміністрації в Рейхскомісаріаті «Україна», дають підстави для роздумів щодо реальної спрямованості цих заходів. Чи дійсно соціально-економічні заходи окупаційної влади щодо німецького населення були орієнтовані на покращення життєвого рівня «фольксдойче»? Чи зрештою, основною метою колоніальної політики було перетворення України у внутрішню колонію «великонімецької імперії», джерело дешевої робочої сили й аграрно-сировинний додаток?

Створений ще в лютому 1941 р. штаб особливого призначення «Ольденбург», до складу якого входив головний економічний штаб управління військової економіки та озброєнь, розробив «Директиви по управлінню економікою в окупованих східних областях». Відповідно до цілої низки військово-господарських інструкцій передбачалось «тотальне вилучення» продуктів харчування зі східних окупованих територій. Е.Кох цинічно констатував: «Україна може дати те, чого бракує в Німеччині»²¹. Власне, невдовзі це й було здійснено: майже 95% продовольства, вивезеного з окупованих територій СРСР, припало на Україну. На початок 1943 р. окупанти вивезли з республіки 2 800 000 тонн продуктів²².

Гітлерівська влада мала масштабні плани щодо реконструкції економіки захоплених територій, про що свідчить видана 23 січня 1942 р. міністерством А.Розенберга «Обов'язкова постанова про відновлення промислового господарства у зайнятих східних областях». Особлива роль в цих планах відводилася етнічним німцям України як природним союзникам гітлеризму.

Починаючи з серпня 1941 р., органи окупаційної влади видають низку документів, основним лейтмотивом яких є всебічний захист й усіляке сприяння німецьким поселенцям: видача кредитів, надання кращого житла, виділення меблів, одягу, предметів побуту, продовольства, в тому числі з ресурсів трофейних складів. «...Питання, пов'язані з «фольксдойче», мають розглядатися як проблема політична, пов'язана з питанням раси, а не тільки як проблема господарська», – зазначалося в розпорядженні від 22 вересня 1942 р. рейхскомісара України Е.Коха, який наказав, щоб під час заготівлі та розподілу продуктів перевага надавалася «фольксдойче» задля поліпшення їхнього матеріального становища²³.

Історичної справедливості заради варто зауважити, що в перші місяці окупації становище етнічних німців мало чим відрізнялося від решти місцевого населення. Вони так само, як інші, страждали від воєнного лихоліття. Так, документи свідчать про факти голоду «фольксдойче» взимку 1941-1942 р. на Волині²⁴, в деяких регіонах Південної України. «Вони продовжують голодувати. Їх обклали подвійними податками. Німецькі школи закрили. Немає жодних ознак пожвавлення національної діяльності», – зазначалося в записках з наради 17 серпня 1942 р. у ставці А.Гітлера²⁵.

Прагнучи якомога швидше поліпшити становище етнічних німців на Україні, окупаційна влада застосовувала расово дискримінаційний підхід до здійснення продовольчої політики, згідно з яким лише

«рейхсдойче» і «фольксдойче» в спеціалізованих магазинах з класичним надписом «Тільки для німців» отримували продукти харчування та інші товари широкого вжитку, небачені для умов воєнного часу.

Робота щодо забезпечення етнічних німців всім необхідним велася надзвичайно планомірно. Були навіть організовані спеціальні майстерні, де перешивались старі речі для німців. Окрім того, одяг і речі для «фольксдойче» надсилали з інших європейських країн²⁶. Створювалась ілюзія щедрої економічної допомоги етнічним німцям Рейхскомісаріату «Україна» з боку старших «німецьких братів».

Протягом 1941–1942 рр., коли Німеччина доволі впевнено почувалася на окупованих територіях, гітлерівською владою було здійснено низку заходів, спрямованих на розбудову соціальної інфраструктури для етнічних німців: відкривалися школи, дитячі садочки, культурні установи, лікарні, будинки для літніх самотніх людей тощо. Навіть у 1943 та 1944 рр., коли могутність Рейху була підірвана, ще продовжувалось здійснюватися відповідне забезпечення цих установ і закладів необхідними предметами побуту та обладнанням.

Пільги для «фольксдойче» поширювались також й на систему оподаткування. Правові привілеї етнічних німців унормовувались постановою рейхскомісара України Е.Коха від 20 квітня 1942 р. «Про податкові пільги для «фольксдойче», яка уповноважувала всіх генералкомісарів Рейхскомісаріату «Україна» звільнити німецьке населення від сплати податків та інших грошових стягнень, чинних на його території. З 1943 р. не обкладалися податком також етнічні німці, що займалися підприємницькою діяльністю на окупованій території²⁷.

Мало німецьке населення України, відповідно до постанови від 1 грудня 1941 р. «Про порядок регулювання умов праці та оплати промислових робітників», також переваги при працевлаштуванні, нормуванні робочого часу та визначенні розмірів платні. За умови, що в окремих населених пунктах України робочий день для місцевих жителів сягав 17–18 годин, то наявність подібних пільг значно полегшувала становище «фольксдойче»²⁸.

Надання пільг українським німцям передбачало й певну економічну «вддачу» від них: вони мали випускати продукцію, необхідну для потреб німецької економіки. Так, в жовтні 1942 р. Г.Гімmlер поставив завдання начальнику зондеркоманди «R» Х.Хоффмайєру організувати роботу всіх жінок-німкеней колишніх радянських територій на ткацьких верстатах та у майстернях для виготовлення взуття із соломи²⁹.

В цілому, ми поділяємо думку вітчизняних науковців, що нацистська окупація була спробою «повернути з небуття й утвердити в центрі європейської цивілізації плантаторську, рабсько-кріпосницьку систему, що будувалася на принципі расової переваги німецької нації»³⁰.

Особливої уваги заслуговує питання, пов'язане з роллю етнічних німців України у проведенні аграрної політики гітлерівської Німеччини. Зазначимо, що аграрний потенціал українських земель був об'єктом зазіхань з боку німецьких владних структур ще з часів кайзерівської держави, а також в роки Першої світової війни та за часів нацистської диктатури. Але можливість реалізувати свої прагнення Німеччина змогла лише в період окупації України протягом 1941–1944 рр.

З давніх часів німецькі поселення відрізнялися високою культурою сільськогосподарського виробництва, яку протягом 1941–1943 рр. усіляко підтримували різноманітними заходами окупаційні власті. Гітлерівці вважали, що вони мають відродити у німецького населення України «одвічне прагнення до праці та німецької культури землеробства».

Маючи зацікавленість у розбудові аграрного сектора України задля забезпечення власних потреб, нацистський режим інколи певною мірою намагався заохочувати й трударів інших національностей. «Якщо населення продемонструє готовність працювати для Німеччини, то цю готовність необхідно всіляко заохочувати, а не знищувати непотрібною жорстокістю. Необхідно стимулювати виявлення старанності і при зростаючій продуктивності праці надавати матеріальні винагороди», – зазначалося у листі від 17 листопада 1941 р. рейхсляйтера А.Розенберга до рейхскомісара України Е.Коха³¹. Проте насправді, як свідчать факти і події тих часів, такий «гуманізм» нацистської влади був лише декларацією.

Щодо залучення етнічних німців до втілення аграрної політики на Україні, вартують уваги наступні факти. З одного боку, найбільш дієвим стимулом для економічного зростання в сільському господарстві розглядалося введення приватної власності. З іншого – нацистська влада усіляко намагалася зберегти колгоспи, перетворивши їх на «громадські господарства». Мета такої політики є цілком зрозумілою: досягти такого рівня експлуатації населення та отримання результатів, якими відзначалися колективні радянські господарства. Імперський міністр продовольства Браке зазначав: «Якби Ради не ввели кол-

госпи, то німці мали б їх придумати». В окремих німецьких колоніях навіть була збережена радянська система трудоднів³².

З весни 1942 р. до травня 1943 р. лише 12,1% зі 16536 «громадських господарств» на території Рейхскомісаріату «Україна» мали статус «хліборобських спілок» – своєрідний прообраз приватних дворів³³. Передувало цьому безкоштовне наділення фольксдойче землею та сільськогосподарським майном. Проте далеко не всі етнічні німці отримали у приватну власність земельні наділи від окупаційної влади, оскільки, як зазначалося вище, вона була зацікавлена у збереженні колективних господарств задля забезпечення високого рівня продуктивності праці. «Якщо ця продуктивність ще не досягла рівня, який є в українських колективних господарствах, – зазначав Е.Кох, – то з відшкодуванням збитків, заданими радянською системою, нашими зусиллями це становище швидко зміниться»³⁴.

Однак продуктивність колективних господарств, в які силоміць було включено переважну більшість німецьких селян, залишала бажати кращого. Характерні для традиційних сільських німецьких громад славнозвісні землеробські традиції були занапащені відсутністю економічних стимулів і морального заохочення, воєнним лихоліттям, безладдям та партизанським рухом. Окрім того, деформовану радянським сталінізмом свідомість колективізованих німецьких трударів не змогла подолати і виправити навіть ідеологія німецького націонал-соціалізму.

Встановлення високих трудових норм та суворих заходів контролю за їх виконанням спричинили посилену міграцію німецьких селян на заробітки до міст. З метою унеможливлення цього процесу окупаційними властями застосовувалися до місцевого населення різноманітні стримувальні та каральні заходи. Так, відповідно до розпорядження Е.Коха від 4 березня 1942 р. залишення етнічними німцями колгоспів каралося, окрім накладання грошового штрафу, позбавленням волі на строк до 1 року, а для осіб інших національностей – одним роком трудових таборів. Проте припинити чи уповільнити відтік робочої сили із сільської місцевості німецьким властям так і не вдалося. Альтернативою для себе «фольксдойче» вбачали завербуватися до Німеччини в якості «остарбайтерів». Близько 10 тисяч молодих чоловіків і жінок німецької національності було відправлено з України до Рейху³⁵.

Втім, етнічним німцям у здійсненні аграрної політики відводилась роль як об'єкта, так і суб'єкта. Як об'єкт, «фольксдойче» мали незаперечну першість у забезпеченні земельними наділами, сільсько-

господарським реманентом, майном і устаткуванням, на них розповсюджувались різноманітні пільги. Зазначимо, що впровадження пільг і привілеїв для етнічних німців в аграрному секторі здійснювалось на тлі нищівної експлуатації та застосування репресій до корінного слов'янського населення. Як суб'єкт, етнічні німці, в разі перемоги нацистської Німеччини у Другій світовій війні, могли б розраховувати на роль панівної та керуючої верстви населення разом з новоприбулими колоністами з Рейху.

Проте, не зважаючи на часткове вирішення проблеми надання орної землі етнічним німцям в Рейхскомісаріаті «Україна», певну переоцінку ролі колективних господарств для забезпечення Рейху сільськогосподарською продукцією, в цілому послідовна аграрна політика окупаційних властей була спрямована на створення українським «фольксдойче» найбільш сприятливих умов для економічного зростання.

Варто зазначити, що далеко не всі етнічні німці підтримували нацистські перетворення, не у всіх «фольксдойче» свідомість та поведінка змінювалися згідно з німецькими стандартами. Доктор К.Штумпп свідчив у своєму звіті до Міністерства східних окупованих територій, що хоча німці України бурхливо вітали своє звільнення від більшовицького ярма і робили все, щоб бути вдячними й корисними Рейху, однак діяльність встановленої в Рейхскомісаріаті «Україна» цивільної адміністрації спричинила низку непорозумінь і навіть конфліктів. Серед декількох причин, на думку К.Штумппа, особливої уваги вартують дві. По-перше, мала місце загальна незадовільна підготовка цивільних німецьких службовців до розуміння й усвідомлення «проблеми фольксдойче» у Східній Європі. По-друге, перебільшеними були сподівання місцевих «фольксдойче» на швидкі й ґрунтовні зміни їхнього життя³⁶.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що надання окупаційною владою етнічним німцям привілейованого правового статусу та створення сприятливих умов для поліпшення їхнього соціально-економічного становища в Рейхскомісаріаті «Україна» мало на меті всебічну підтримку «фольксдойче» гітлерівського режиму. Якщо до червня 1941 р. німецькі поселенці на Україні лише певною мірою співчували Німеччині та Гітлеру, то після розгортання проти німецького населення депортаційних репресій, а потім і відступу радянських військ, ці німці у переважній більшості вітали своє звільнення від комуністичного режиму. Поясненням цьому була національна політика гітлерівської влади, яка надала «фольксдойче», що зазнали свого часу

жахливих утисків і репресій з боку сталінського режиму, надзвичайне привілейоване за етнічною ознакою становище.

З огляду на залучення широкого кола джерел і опрацювання різнопланових досліджень з проблем колабораціонізму, попри заідеологізовані штампи, які почасти зустрічаються в історичній літературі щодо співпраці «фольксдойче» з окупаційним режимом, маємо сказати наступне. Незважаючи на те, що етнічні німці України мали доволі високий політико-правовий і соціально-економічний статус в порівнянні з населенням інших національностей, а у майбутньому вони розглядалися нацистською владою як елітарна верства на усіх східноєвропейських землях, не можна розглядати українських «фольксдойче» у своїй переважній більшості як «п'яту колону» націонал-соціалізму.

Примітки

¹ *Безыменский, Л.А.* Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты / Л.А.Безыменский // Вопросы истории. – 1978. – № 5. – С. 80-89; *Борисов, Г.* «Дніпропетровськ, окупація». 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. / Г.Борисов // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 248-255; *Васильчук, В.М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В.М.Васильчук. – К., 2004; *Власенко, С.І.* Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941-1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.І.Власенко. – К., 2007; *Глушенко, Н.М.* Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941-1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Н.М.Глушенко. – К., 2005; *Євтух, В.Б.* Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки) / В.Б.Євтух, Б.В.Чирко; Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України. – К., 1994; *Іванов, О.Ф.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О.Ф.Іванов, І.О.Іваньков // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 83-95. – Далі: УІЖ; *Іваньков, І.О.* Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис. ... канд. іст. наук / І.О.Іваньков. – К., 2007; *Исаков, К.* Была ли в Поволжье «пятая колонна»? / К.Исаков // Новое время. – 1990. – № 17. – С. 36-39; *Калиничева, Г.И.* Депортация немецкого населения Украины в 30-ые – 40-ые годы / Г.И.Калиничева // Тоталитаризм и анти тоталитарные движения: материалы междунар. науч. конф. – Х., 1994. – С. 309-312; *Клец, В.К.* Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области) / В.К.Клец // Вопросы германской истории. – Д., 1998. – Т. 1. История. – С. 148-152; *Коваль, М.В.* «Фольксдойче» в Україні (1941-1944 рр.) / М.В.Коваль, П.В.Медведок // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 15-28; *Кривець, Н.* Німецьке населення України між двома світовими війнами / Н.Кривець // Вісник НАН України. – 1995. – № 9-10. – С. 52-59; *Кудряченко, А.І.* Доля німців України / А.І.Кудряченко // Трибуна. – 1993. – № 6. – С. 27-28;

Кудряченко, А.І. Політична історія України ХХ століття / А.І.Кудряченко, Г.І.Калінічева, А.А.Костирич. – К., 2006; Кулинич, І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І.М.Кулинич. – К., 1996; Кулинич, І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М.Кулинич, Н.В.Кривець; НАН України; Інститут історії України. – К., 1995; Лапан, Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Т.Д.Лапан. – Л., 2005; Нікілев, О.Ф. Німецька окупація Дніпропетровщини та її наслідки / О.Ф.Нікілев // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / С.И.Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2001. – С. 239-249; Нікольський, В.М. Репресії державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники / В.М.Нікольський // Там само. – С. 51-62; Панчук, М. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М.Панчук, Л.Польовий // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С. 61-66; Потильчак, О. Новий порядок в окупованій Україні (1941-1944) / О.Потильчак // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – с. 97-104; Рекотов, П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П.В.Рекотов // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 90-101; Семиряга, М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны / М.И.Семиряга; Академия военных наук. – М., 2000; Ченцов, В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930 годы / В.В.Ченцов. – М., 1998; Чернова, Т. Проблема политических репрессий в отношении немецкого населения в СССР (обзор отечественной историографии) / Т.Чернова // Наказанный народ: Репрессии против российских немцев / ред.-сост. И.Л.Щербакова. – М., 1999. – С. 261-279; Чирко, Б.В. Німці в Україні / Б.В.Чирко // Відродження. – 1997. – № 1. – С. 13-17; Шайкан, В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни / В.О.Шайкан; НАН України; Інститут історії України; О.Є.Лисенко (відп. ред.). – Кривий Ріг, 2005; Шайшкін, Н.П. Немецкое население Донецкой области в период с июня 1941 г. по сентябрь 1943 г. / Н.П.Шайшкін // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: материалы междунар. науч. конф. Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М., 1998. – С. 273-276; Шульга, И.И. Изъятие из рядов Красной Армии военнослужащих-немцев в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / И.И.Шульга // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: материалы междунар. науч. конф. Москва, 17-20 сентября 1998 г. – М., 1999. – С. 347-358; Binder, H. Aufzeichnungen aus Transnistrien 1942 / H.Binder. – Munchen, 1999; Buchsweiler, M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? / M.Buchsweiler. – Gerlingen, 1984; Dallin, A. Deutsche Herrschaft in Russland (1941-1945). Ein Studie über Besatzungspolitik / A.Dallin. – Düsseldorf, 1958; Eisfeld, A. Die Russland Deutschen / A.Eisfeld; Mit Beiträgen von Detlef Brandes und Wilhelm Kahl. – Munchen, 1992; Fleischhauer, I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion / I.Fleischhauer. – Stuttgart, 1983; Fleischhauer, I. „Unternehmen Barbarossa“ und die Zwangsumsiedlung der Deutschen in der UdSSR / I.Fleischhauer // Vierteljahrsschrift für Zeitgeschichte 30 (1982). – S 299-321; Mui, H. „Rasse und Raum“: Agrarpolitik, Sozial- und Raumpla-

nung im NS-Staat / U.Mai. – Paderborn; München; Wien; Zurich, 2002; *Stumpp, K.* Die Russlanddeutschen – 200 Jahre untrrwegs / K.Stumpp. – Berlin, 1938; *Volkl, E.* Transnistrien und Odessa (1941-1944) / E.Volkl. – Regensburg, 1996; *Walht, R.* Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler / R.Wahl. – Essen, 1994; *Де Йонг, Л.* Немецкая пятая колонна во Второй мировой войне / Л. Де Йонг; под ред. Н.П.Цыгичко. – М., 1958; *Мюллер, Н.* Вермахт и оккупация (1941-1944) / Н.Мюллер. – М., 1974.

² *Рекотов, П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.). – С. 92.

³ *Іваньков, І.О.* Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис. ... канд. іст. наук. – С. 78-79; *Євтух, В.Б.* Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки). – С. 78-80; *Рекотов, П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.). – С. 92-94; *Шишкин, Н.П.* Немецкое население Донецкой области в период с июня 1941 г. по сентябрь 1943 г. – С. 274; *Безыменский, Л.А.* Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты. – С. 84; *Fleischhauer, I.* „Unternehmen Barbarossa“ und die Zwangsumsiedlung der Deutschen in der UdSSR. – S. 151-152; *Dallin, A.* Deutsche Herrschaft in Russland (1941-1945). Ein Studie uber Besatzungspolitik. – S. 301-305.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 4, 10, 14, 77, 119, 135, 247. – Далі: ЦДАВОВУ.

⁵ Там само. – Спр. 4, 10, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 48, 49, 56; Ф. 3206, оп. 6, спр. 270, 277.

⁶ *Іваньков, І.О.* Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис. ... канд. іст. наук. – С. 90.

⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, оп. 2, спр. 131, арк. 71.

⁸ *Buchsweller, M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalitat? – S. 325-326.

⁹ *Коваль, М.В.* «Фольксдойче» в Україні (1941-1944 рр.). – С. 20.

¹⁰ *Eisfeld, A.* Die Russland Deutschen. – S. 124.

¹¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, оп. 1, спр. 79, арк. 2; Спр. 50, арк. 239.

¹² *Німецько-фашистський режим на Україні: зб. документів і матеріалів / за ред. П.М.Костриби та ін.* – К., 1963. – С. 32.

¹³ *Немцы России: энциклопедия: в 3 т. / В.Карев (пред. редкол.) и др.* – М., 1999. – Т. 1: А-И. – С. 338.

¹⁴ *Немцы Украины: Пилотный сборник / сост. С.И.Бобылева.* – М., 2002. – С. 41.

¹⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 84.

¹⁶ *Клеч, П.К.* Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области). – С. 151.

¹⁷ *Копаль, М.В.* «Фольксдойче» в Україні (1941-1944 рр.). – С. 26.

¹⁸ *Fleischhauer, I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – S. 69-73.

¹⁹ *Де Йонг, Л.* Немецкая пятая колонна во Второй мировой войне. – С. 358.

²⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, оп. 1, спр. 2, арк. 34 зв.

²¹ *Історія України: Документи. Матеріали / уклад., комент. В.Ю.Короля.* – К., 2001. – С. 353-354.

- ²² Потильчак, О. Новий порядок в окупованій Україні (1941-1944). – С. 97, 99, 103.
- ²³ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 160.
- ²⁴ Там само: – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 129 зв.
- ²⁵ Де Йонг, Л. Немецкая пятая колонна во Второй мировой войне. – С. 359.
- ²⁶ Fleischhauer, I. „Unternehmen Barbarossa“ und die Zwangsumsiedlung der Deutschen in der UdSSR. – S. 150.
- ²⁷ Орлик, В. До питання фінансової політики нацистів в окупованій Україні / В.Орлик, Л.Маренець // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 233.
- ²⁸ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 158.
- ²⁹ Fleischhauer, I. „Unternehmen Barbarossa“ und die Zwangsumsiedlung der Deutschen in der UdSSR. – S. 150.
- ³⁰ Верстюк, В.Ф. Історія України: нове бачення: у 2 т. / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Даниленко та ін. – К., 1995. – С. 307.
- ³¹ Потильчак, О. Новий порядок в окупованій Україні (1941-1944). – С. 99.
- ³² ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 54.
- ³³ Потильчак, О. Новий порядок в окупованій Україні (1941-1944). – С. 100.
- ³⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 161.
- ³⁵ Немцы Украины: Пилотный сборник. – С. 42; Немцы России: энциклопедия. – Т. 1: А-И. – С. 338-339.
- ³⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 128.

Надійшла до редколегії 24.09.2007